"VISION 2056"

EDITORS

Esadas Bhadke (chief)
Sudhakar Petkar
Prämód Shambharkar
Vidyadhar Bansod
Rahul Kamble
Anmol Shende

सहज

साहित्य
प्रसार
केंद्र

प्रकाशक

बहुजन साहित्य प्रसार केन्द्र, नागपूर

"VISION 2056"

- EDITORS

Dr. Esadas Bhadke (chief)
Sudhakar Petkar
Pramod Shambharkar
Vidyadhar Bansod
Rahul Kamble
Anmol Shende

- प्रथम आवृत्ती : 22 मार्च 2014

- © डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गोंडवाना विद्यापीठ टिचर्स असोसिएशन, चंद्रपूर

- प्रकाशक :

BSPK Book Publishing Company

Sujitkumar Murmade

वितरक : बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र

40, महापुष्प सोसायटी, लोहार समाज सभागृह मागे

बेलतरोडी रोड, नागपूर - 27

मो. :- 9420397095

- अक्षर संपदा

शशी भोवते, सिवली ग्राफिक्स, नागपूर

मो. : 9881712149

- मुख पुठ :

निलेश कांबळे, मुंबई

- मुद्रक :

रेन्बो ऑफसेट अँड पैकेजिंग,

नागपूर

- सहयोग मूल्य -

1000/-

ISBN - 978-93-84198-56-5

DISCLAIMER

The views expressed in this articles are those of author's and donot necessarily reflects views and should not be attributed to editors.

बौद्धांमधील हिंदू धर्मिय सातत्य: २०५६ पुढील आव्हान

■ डॉ. प्रियराज महेशकर

सारांश :

पुर्वास्पर्श्यांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेऊन अठ्ठावन वर्षांचा काळ लोटला तरी त्यांच्यामध्ये पूर्वाश्रमीच्या हिंदू धर्मिय उपासना पद्धतीचे 'सातत्य' वेगळ्या स्वरूपात अजूनही टिकून आहे. ब्राम्हणी देवादिकांची उपासना करणे, बुद्धाची चैतन्यपूजा करणे, बुद्धमूर्तीला फळांचा नैवेद्य दाखविणे, तिची साग्रसंगीत पूजा करणे, बुद्धमूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करणे, सत्यनारायणाप्रमाणे परित्राण पाठ करणे, पौर्णिमेच्या निमित्ताने उपवास करणे, मृत्यूपरांतचा तेरवी सारखा विधी करणे अशा कांही आचरणातून बौद्धांमध्ये ब्राम्हणी हिंदू धर्मिय जीवनाचे 'सातत्य' अजूनही टिकून असल्याचे दिसते. किंबहुना परित्राणपाठ, पौर्णिमेचे उपासतापास याद्वारे ते अलीकडे वाढत असल्याचे संशोधनात आढळले. अर्धशतकाच्या वाटचालीत संस्थात्मक पातळीवर धम्म चळवळीची प्रभावी बांधणी करण्यात आलेल्या अपयशामुळे व धम्म चळवळीच्या न झालेल्या मिशनरीकरणांमुळे, हिंदू धर्म त्यागानंतर निर्माण झालेली आध्यात्मिक कर्मकांडाची पोकळी परित्राणपाठ, विपश्यना, ध्यानधारणा, पौर्णिमेचे उपवास अशा नव्या कर्मकांडानी व्यापली जात आहे. त्यामुळे २०५६ सालापर्यंत बौद्ध धम्माचा विज्ञानवादी, इहवादी, क्रांतिकारी पर्याय धूसर होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. तेच २०५६ च्या बौद्धमय भारताच्या व्हिजनपुढील सर्वात मोठे आव्हान राहील.

प्रास्ताविक :

१९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या ५ लाखांहून अधिक अनुयायांना 'नवयान' बौद्धधम्माची दीक्षा देत त्यांची हिंदू धर्म व्यवस्थेच्या छळ व गुलामीतून तसेच ब्राम्हणी सांस्कृतिक तुरुंगातून मुक्तता केली. या मुक्ततेचा सुवर्ण महोत्सव साजरा होत असतांनाच बौद्ध धम्मात दीक्षित पुर्वास्पर्श्यांच्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनात झालेले 'बदल' व त्यांच्यात पुर्वाश्रमीच्या हिंदूधर्मिय प्रथा परंपरांचे अजूनही टिकून असलेले 'सातत्य' याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न रस्तुत लेखकाने आचार्य पदवी संशोधनासाठी केला होता. त्यातून गपडलेल्या तथ्यांच्या आधारावर डॉ. आंबेडकरांच्या धम्मकांतीच्या १०० या वर्षी म्हणजे २०५६ साली बौद्ध धम्मापुढे कुठले प्रमुख आव्हान

राहील याची चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधातून केली आहे.

विद्यमान बौद्धांच्या जीवनातील हिंदू धर्मिय प्रथा परंपरांचे सातत्य डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञांमधील पहिल्या पाच प्रतिज्ञांनुसार ६४ टक्के धम्मदिक्षितांनी देव व दैव या कल्पनांचा त्याग केल्याचे दिसून आले. उर्वरित ३६ टक्के नवबौद्ध हे अजूनही हिंदू धर्मिय मानसिकतेत अडकून असून ते गणपती, लक्ष्मी, दुर्गा, गजानन महाराज, साईबाबा, विक्तुबाबा आदींची उपासना करतांना आढळले. पण त्यांच्यावर असलेल्या स्व समाजाच्या दडपणामुळे त्यांना उपरोक्त देवादिकांच्या उपासना घरात लपूनछपूनच कराव्या लागत असल्याचे दिसले.

हिंदू देवतांप्रमाणेच बुद्धालाही देव बनवून बुद्धमूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करणे, तिला फळांचा नैवेद्य दाखविणे, तिची साग्रसंगीत पूजा करणे अशा धम्मविसंगत बाबीही बौद्धांकडून होत असल्याचे जाणवले.

हिंदू धर्म त्यागानंतर पुर्वास्पर्शय नवबौद्धांमध्ये निर्माण झालेली आध्यात्मिक कर्मकांडाची पोकळी चमत्कारवादी परित्राण पाठाच्या कर्मकांडाने भरली जात असल्याचे धक्कादायक वास्तव निदर्शनास आले. ८५ टक्क्यापेक्षा अधिक धम्मदीक्षित बौद्ध परित्राणपाठाच्या आहारी गेल्याचे दिसून आले. परित्राण पाठ हा बौद्धांचा सत्यनारायण पूजापाठच झाला आहे. हाताला परित्राणाचा 'पांढरा धागा' बांधलेले आंबेडकरी अंधश्रद्धा, बौद्धसर्वत्र दिसून येत आहेत. अशा पांढरा धागा बांधलेल्या हातांनी २०५६ साली अपेक्षित बौद्धमय भारताच्या व्हिजनची उभारणी होईल असे वाटत नाही.

धम्मासाठी जी बौद्ध पूजापाठाची पद्धत विकसित झाली त्यात प्रामुख्याने त्रिसरण, पंचशील व बुद्धवंदना या बाबतीत सर्वत्र सारखेपणा आहे. मात्र इतर गाथांच्या बाबतीत मतभिन्नता व विधींच्या बाबतीत विविधता आहे. बहुतांश बौद्धानुयायांना वंदनांचा अर्थ माहीत नसला तरी त्या हिंदू आरत्यांप्रमाणे मुखोद्गत करून म्हटल्या जात असल्याचे दिसून आले. तरूण पिढीला मात्र त्रिसरण वगळता इतर वंदनांची माहिती नसल्याचे जाणवले.

परित्राण पाठाप्रमाणेच अलीकडील पंधरा वीस वर्षांच्या काळात आर्थिकदृष्ट्या स्थिर झालेल्या बौद्धांमध्ये 'विपश्यना' व 'ध्यानधारणा' हे धम्माचरणाचे प्रकार प्रचलित झालेले असून ते आंबेडकरी विचारवंतांमध्ये वादविवादांचे विषय झाले आहेत. प्रत्यक्ष पाहणी करतांना २२ टक्के बौद्धांनीच प्रत्यक्ष शिबिरात सहभागी होऊन 'विपश्यना' व 'ध्यान धारणा' अनुभवली असल्याचे आढळले. अलिकडील विपश्यनेचे वाढते स्तोम २०५६ पर्यंत बौद्धधम्माचे मिशन गतीशून्य करू शकते.

धर्मांतरानंतर पुर्वास्पर्शय बौद्धांच्या धार्मिक जीवनातून पुरोहितशाहीची हकालपट्टी झाली. त्या जागी भिक्खू आले. एकूणच धम्म चळवळ गतिमान करणे अपेक्षित असलेल्या भिक्खूंकडून मात्र आंबेडकरी बौद्ध धम्म विसंगत परित्राण पाठ व इतर अंधश्रद्धा बाबींचे अनुसरण मोठ्या प्रमाणात केले जात आहे. आंबेडकरांचा आधुनिकतावादी बौद्ध धम्म नाकारून

काही भिक्खू धम्मदीक्षितांना सनातन बौद्ध-आचरणात गुंतवू पाहात आहेत. हा २०५६ च्या व्हिजनपुढील सर्वात मोठा धोका म्हणता येईल.

धर्मातिरिक्तांनी 'मंदिर' ही संकल्पना नाकारित 'विहार' उभारले. विहारांमध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा प्रकारचे कार्यक्रम होऊ लागल्यामुळे नव्या बौद्ध समुदायाची धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्रे म्हणून विहारांचा उदय झाला. मात्र धम्मदीक्षेच्या अर्धशतकातच गटबाजी, निधीची कमतरता यामुळे बहुतांश बौद्ध विहारे अर्धवट विकसित अवस्थेत पडून आहेत. बरीच बौद्ध विहारे योग्य देखरेखी अभावी बकाल व अस्वच्छ स्थितीत उभी आहेत. त्यामुळेच ५३.३३ टक्केच बौद्ध वर्षातून एखादेवेळेसच विहाराकडे जात असल्याचे पाहणीत आढळले. अशीच स्थिती राहिली तर २०५६ पर्यंत आज अस्तित्वात असलेली विहारे सुध्दा नामशेष होतील किंवा समाजकटकांच्या अतिक्रमणात हरवतील.

नवबौद्ध धम्म स्विकारल्यानंतरच्या उत्साहात लगोलग काही जुन्या अंधश्रद्धा गोष्टींचा त्याग धर्मातिरिक्तांनी केला असला तरी आज नव्या स्वरूपात अंधश्रद्धांचा शिरकाव त्यांच्यात झाल्याचे आढळले. ५९ टक्के बौद्ध मानसिकदृष्ट्या अंधश्रद्धांमध्ये गुंतून असल्याचे दिसले. वास्तुशांती सारख्या विधीला 'गृहप्रवेश' असा पर्यायी शब्द बौद्धांनी निर्माण केला असला तरी हा बदल केवळ शब्दापुरताच मर्यादित असल्याचे दिसले कारण गृहप्रवेशाच्या वेळी परित्राण पाठाचे आयोजन करून वास्तूतील वाईट 'शक्ती' शांत करण्याची अंधश्रद्धा नव्या स्वरूपात नवबौद्ध जोपासत असल्याचे आढळले.

वडीलधाऱ्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर मुंडण करण्याची प्रथा ९८.६७ टक्के बौद्धांनी बंद केली आहे. मात्र धम्मविसंगत 'तेरवी' हा आत्म्याशी संबंधित हिंदू धर्मिय विधी अजूनही ४४ टक्के बौद्ध करीत आहेत. शिवाय जे 'तेरवी' करीत नाहीत ते बौद्ध 'तिसरा दिवस' करीत आहेत. मृत्योपरांतच्या आदरांजली कार्यक्रमासाठी हिंदू धर्मातील पाप-पुण्य या संकल्पनांशी जुळणारी 'पुण्यानुमोदन' अशी बौद्ध धम्म विसंगत संज्ञा दिलेली आहे.

धम्मदीक्षेनंतर धर्मातिरिक्त बौद्धांनी बुद्धजयंती, भीम जयंती, धम्मचक्र-प्रवर्तन दिन असे नवे उत्सव प्रबोधनपर स्वरूपात साजरे करण्याची परंपरा निर्माण केली आहे. मात्र त्यांच्यातील ६३ टक्के बौद्धांवर काही सामाजिक, मानसिक कारणांमुळे पुर्वाश्रमीच्या हिंदू सण-उत्सवांचा प्रभाव अजूनही असल्यामुळे ते दसरा, दिवाळी, होळी, रक्षाबंधन असे सण साजरे करतात. बौद्धांमध्ये विशेषतः बौद्ध स्त्रियांमध्ये अलिकडच्या काळात पौर्णिमेचे महत्त्व वाढले असून त्या प्रत्येक महिन्यात येणाऱ्या पौर्णिमेचा दिवस 'उपवास' करून साजरा करीत असल्याचे आढळले. हिंदूच्या ग्रंथपारायणाप्रमाणे पावसाळ्यात वर्षावासात बुद्ध आणि त्यांचा धम्म या ग्रंथांचे सामुहिक वाचन करण्याची रीत बौद्धांमध्ये वाढत असल्याची दिसली.

बौद्धांनी विवाह पध्दतीमधून शुभत्वदर्शक हिंदू चिन्हे, पंचांग व पुरोहित बाद केले असले तरी वधूला वराच्या पाया पडायला लावणे, वधूला वराच्या डावीकडेच बसविणे या बौद्ध विवाहातील हिंदूप्रमाणेच असलेल्या बाबी धम्माच्या समतावादी तत्वाशी पूर्णतः विसंगत आहेत. २०५६ कडे वाटचाल करतांना त्या विसर्जित करणे अत्यावश्यक आहेत.

धम्म दीक्षेनंतरच्या काळात बौद्धांनी बौद्ध संस्कृतिदर्शक अशोकचक्र, स्तुपाकार, तोरणाकार, बोधीवृक्षाच्या आकारातील आकृत्या अशा प्रतिक चिन्हांचा वापर स्वतःची घरे तसेच सार्वजनिक इमारती बांधतांना आकर्षकपणे केलेला आहे. परंतु अलिकडे मिश्रजाती समूहांच्या वसाहतींमधून राहणारे नवमध्यम वर्गीय धम्मदीक्षित बौद्ध गृह स्थापत्यात बौद्ध प्रतिक चिन्हांचा वापर करीत नसल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले.

संदर्भ :

१. राजा ढाले, 'डॉ. आंबेडकर धम्मक्रांती आणि सेक्युलॅरिझम' लेख, लोकराज्य, धम्मदीक्षा सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००६
२. केशव मेश्राम, धर्मातराचे अर्धशतक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, एप्रिल २००७
३. डॉ. यशवंत मनोहर, धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, जून २००६
४. प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे, 'धम्मक्रांतीचे सांस्कृतिक अवकाश' निबंध, धम्मक्रांतीची फलश्रुती; संपादक जगन्नाथ कराडे, तक्षशिला प्रकाशन, पुणे २००६
५. डॉ. प्रदीप आगलावे, धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन, प्रकाशक-आयुक्त, महानगरपालिका, औरंगाबाद, २००९
६. Gary Michael Tartakov, Art and Identity : The Rise of a New Buddhist Imagery, Art Journal, Vol 49, No. -4, New York (U.S.A.) Winter 1990,
७. शंकरराव खरात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, १९९०
८. प्रा. यादव गायकवाड, बुद्ध नमामि !, बोधिसत्व संस्कार केंद्र प्रकाशन, सेलू जि.परभणी, २००६
९. डॉ. भा.ल. भोळे 'धम्मचक्रदिनाची दिशा भरकटली आहे काय' लेख परिवर्तनाचा वाटसरू, ईद दिपावली विशेषांक-२००५, पुणे
१०. डॉ. यशवंत मनोहर, 'बुद्धाचा आचार धम्म', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, १४ एप्रिल २००६
११. डॉ. यशवंत मनोहर, 'अभिनव बौद्ध आचार प्रणाली', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, एप्रिल २००७
१२. डॉ. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी बौद्ध भिक्खू कसा असावा'.

- युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, डिसेंबर २००७
१३. Johannes Beltz, 'Mahar, Buddhist and Dalit', Manohar Publication, New Delhi-2005
 १४. सुर्यकांत भगत, परित्राण पाठावली, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, १९९७
 १५. डॉ. प्रकाश खरात, बौद्ध धर्माची चिंतनयात्रा, सुमेध प्रकाशन, पुणे, आक्टोबर-२००७
 १६. आर. पी. गायकवाड, तथागतांच्या धम्मात पौर्णिमेचे महत्व, प्रकाशक: महानंदा गायकवाड, लातूर-२००८
 १७. Dr. Eleanor Zelliott, From Untouchable to Dalit, Manohar Publication, New Delhi-2005-
 १८. दी. रा. वाघमारे, आंबेडकर धम्म एक आकलन, निर्मल प्रकाशन, नांदेड-१९९५
 १९. श्याम तागडे, बोधिसत्व आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना : विपर्यास आणि वास्तव, प्रज्ञा मैत्री प्रतिष्ठान, नागपूर २००७
 २०. संजय जवादे, बुद्ध धम्मात आलेल्या अंधश्रद्धा, प्रकाशक- अखिल भारतीय अं.नि.स. शाखा, वर्धा २००६.
 २१. Kantowsky Detlef, Buddhist in India today, Manohar Publication, New Delhi, 2005.
 २२. राजा ढाले, 'डॉ. आंबेडकर धम्मक्रांती आणि सेक्युलॅरिझम' लेख, लोकराज्य, धम्मदीक्षा सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००६
 २३. केशव मेथ्राम, धर्मातराचे अर्धषतक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, एप्रिल २००७
 २४. डॉ. यशवंत मनोहर, धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, जून २००६
 २५. प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे, 'धम्मक्रांतीचे सांस्कृतिक अवकाश' निबंध, धम्मक्रांतीची फलश्रुती; संपादक जगन्नाथ कराडे, तक्षशिला प्रकाशन, पुणे २००६
 २६. डॉ. प्रदीप आगलावे, धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन, प्रकाशक-आयुक्त, महानगरपालिका, औरंगाबाद, २००९
 २७. Gary Michael Tartakov, Art and Identity : The Rise of a New Buddhist Imagery, Art Journal, Vol 49, No. -4, New York (U.S.A.) Winter 1990,
 २८. शंकरराव खरात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, १९९०
 २९. प्रा. यादव गायकवाड, बुद्ध नमामि !, बोधिसत्व संस्कार केंद्र प्रकाशन, सेलू जि.परभणी, २००६
 ३०. डॉ. भा.ल. भोळे 'धम्मचक्रदिनाची दिषा भरकटली आहे काय' लेख परिवर्तनाचा वाटसरू, ईद दिपावली विशेषांक-२००५, पुणे

३१. डॉ. यशवंत मनोहर, 'बुद्धाचा आचार धम्म', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, १४ एप्रिल २००६
३२. डॉ. यशवंत मनोहर, 'अभिनव बौद्ध आचार प्रणाली', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, एप्रिल २००७
३३. डॉ. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी बौद्ध भिक्खू कसा असावा', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, डिसेंबर २००७
३४. Johannes Beltz, 'Mahar, Buddhist and Dalit', Manohar Publication, New Delhi-2005
३५. सुर्यकांत भगत, परित्राण पाठावली, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, १९९७
३६. डॉ. प्रकाश खरात, बौद्ध धर्माची चिंतनयात्रा, सुमेध प्रकाशन, पुणे, आक्टोबर-२००७
३७. आर. पी. गायकवाड, तथागतांच्या धम्मात पौर्णिमेचे महत्व, प्रकाशक: महानंदा गायकवाड, लातूर-२००८
३८. Dr. Eleanor Zelliott, From Untouchable to 'Dalit', Manohar Publication, New Delhi-2005-
३९. दी. रा. वाघमारे, आंबेडकर धम्म एक आकलन, निर्मल प्रकाशन, नांदेड-१९९५
४०. श्याम तागडे, बोधिसत्व आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना : विपर्यास आणि वास्तव, प्रज्ञा मैत्री प्रतिष्ठान, नागपूर २००७
४१. संजय जवादे, बुद्ध धम्मात आलेल्या अंधश्रद्धा, प्रकाशक- अखिल भारतीय अं.नि.स. शाखा, वर्धा २००६.

■■■■■

Dr Babasaheb Ambedkar Gondwana University Teachers Association
Chandrapur, Maharashtra, India

Certificate of Participation

This is to certify that

M/s / Mr / M/s / Dr / Prof. PRIYRAJ B. MAHESHKAR

of Priyadarshini Mahila Mahavidyalaya, Wardha

has actively participated in the **Vision 2056**
an **International Interdisciplinary Conference**
organized by

Dr Babasaheb Ambedkar Gondwana University Teachers Association

Chandrapur, Maharashtra on 22 and 23 March 2014

at Rajiv Gandhi Kamgar Bhawan, Chandrapur, Maharashtra.

She/He has presented a research paper entitled

“बौद्धाभिधील हिंदू धर्मिय सातत्य : 2056
पुढिल आव्हान ”

Dr Esadas Bhadke
Convener

Pramod Shambharkar
Organizing Secretary

Sudhakar Petkar
Convener